

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՖՈՆԴԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սմբատ Դավթյան

Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու

Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի զբոսաշրջության և սերվիսի ամբիոն

ՀՀ, Երևան, Թումանյան 42

Էլ. հասցե՝ srdavtyan@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3104-384X

Հոդվածը ներկայացվել է 15.03.2024, գրախոսվել է 16.09.2024, ընդունվել է տպագրության 03.12.2024

DOI: 10.53548/0320-8117-2024.3-12

Ամփոփում

Սկսած XIX դարի 50-ական թթ. մինչև XX դարի 90-ական թթ. իրականացված տեղագրական աշխատանքների շնորհիվ ՀՀ ներկա տարածքը ծածկված է տարբեր մասշտաբների տեղագրական քարտեզներով: Այդ տարիներին ստեղծված քարտեզները կարող են լույս սփռել պատմության և աշխարհագրության բազմաթիվ խնդրահարույց հարցերի պարզաբանման ժամանակ: Մինևոյն տարածքի վերաբերյալ տարբեր ժամանակներում հրատարակված քարտեզագրական տվյալները թույլ են տալիս իրականացնել մոնիթորինգային հետազոտություններ՝ պարզելու բնական և սոցիալական տարբեր երևույթների փոփոխությունները ժամանակի ընթացքում: Սակայն մինչև օրս ներկայացված չէ ՀՀ տեղագրական քարտեզների ստեղծման պատմությունը, բացակայում են ամբողջական տվյալներ քարտեզների մասշտաբների, դրանց ընդգրկման և թերթերի քանակների մասին: Առաջարկվում է ստեղծել ՀՀ տարածքը ծածկող տեղագրական քարտեզների ամբողջական ֆոնդ:

Բանալի բառեր՝ տեղագրական քարտեզներ, Հայաստանի Հանրապետություն, 1 դարից մինչև 10-վերստանոց, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 և 1:200 000 մասշտաբների քարտեզներ, քարտեզագրական ֆոնդ, 1942 թ. կոորդինատային համակարգ, քարտեզների հրատարակություն:

Ներածություն

Տեղագրական քարտեզները արտացոլում են տվյալ տարածքի ռելիեֆը, բնակավայրերը, ջրագրական և տրանսպորտային ցանցը, բուսական ծածկը, սահմանները և տեղանքի այլ տարրեր: Դրանք բազմաթերթ ստեղծագործություններ են և կազմվում են որոշակի ստանդարտներով (մաթեմատիկական հիմք, միօրինականացված պայմանական նշաններ և այլն): Տեղագրական քարտեզները այլ քարտեզների նկատմամբ ունեն հսկայական առավելություններ՝ դրանք պարունակում են ամփոփ ու օբյեկտիվ տեղեկատվություն

տվյալ տարածքի մասին և հնարավորություն են տալիս իրականացնելու քարտեզագրական աշխատանքներ:

Տեղագրական քարտեզները կազմվում են տարբեր մասշտաբներով, հիմնականում լայն տարածում ունեն 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000 մասշտաբների քարտեզները, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են աշխարհագրական և պատմական ուսումնասիրությունների համար: Ավելի խոշոր՝ 1:10 000 մասշտաբի և ավելի փոքր մասշտաբների՝ 1:500 000 և 1:1000 000 տեղագրական քարտեզները համեմատաբար քիչ տարածում ունեն: Նախախորհրդային տարիներին կազմված վերստային (1, 2, 5, 10-վերստանոց) քարտեզները նույնպես կարևոր աղբյուրագիտական արժեք ունեն:

Միևնույն տարածքի վերաբերյալ տարբեր տարիներին հրատարակված տարբեր մասշտաբների տեղագրական քարտեզների բովանդակության վերլուծությունը թույլ է տալիս իրականացնել մոնիթորինգային ուսումնասիրություններ՝ պարզելու բնական (գետային ցանց, անտառների և այլ հողահանդակների սահմաններ և այլն) և սոցիալական (պետական և վարչական սահմաններ, բնակավայրերի աճ, ճանապարհային ցանց, աշխարհագրական անվանումներ և այլն) երևույթների փոփոխությունները ժամանակի ընթացքում: Սակայն մինչև օրս ներկայացված չէ Հայաստանի տարածքի տեղագրական քարտեզների ստեղծման պատմությունը, բացակայում են ամբողջական տվյալներ քարտեզների մասշտաբների, դրանց ընդգրկման և թերթերի քանակի մասին: Պատճառներից մեկը դրանց գաղտնիությունն է, որի հետևանքով տեղագրական քարտեզներն ունեցել են սահմանափակ տարածվածություն: Հաշվի առնելով վերոհիշյալը՝ իրականացրել ենք սույն ուսումնասիրությունը՝ ներկայացնելով տվյալներ 1860-1990 թթ. ստեղծված խոշորամասշտաբ տեղագրական քարտեզների վերաբերյալ:

Ընդհանուր տեղեկություններ ՀՀ տարածքի տեղագրական քարտեզների մասին

Առաջին տեղագրական քարտեզները ստեղծվել են XVIII դարում Ֆրանսիայում: Դրանք, ի տարբերություն նախորդ դարերում ստեղծված քարտեզների, ունեին ճշտության բարձր մակարդակ, հենվում էին գեոդեզիական հիմքի վրա, ստեղծվում էին որոշակի կոորդինատային ու բարձունքային համակարգում և ընդունված պայմանական նշաններով: Որևէ տարածք պատկերելու համար օգտագործվում էին բազմաթիվ թերթեր, որոնց համարակալման համար կիրառում էին տարբեր համակարգեր: Տեղագրական քարտեզի յուրաքանչյուր թերթի վրա պատկերվում էր սահմանափակ տարածք:

Հայաստանի տարածքում առաջին տեղագրական քարտեզները ստեղծվել են Ռուսական կայսրության տարիներին՝ 1860-ական թվականներին: Խորհրդային իշխանության տարիներին տեղագրական քարտեզների ստեղծման և թարմացման աշխատանքներն անընդհատ շարունակվել են, որոնց

արդյունքով կուտակվել են տարբեր մասշտաբների տեղագրական քարտեզներ: Մինչև օրս, սակայն, որևէ ամփոփ տեղեկատվություն չկա այդ քարտեզների մասին, ավելին՝ եղած հատուկենտ ուսումնասիրություններն էլ իրարամերժ են¹:

Ներկայումս տարբեր պետությունների արխիվներում և մասնավոր հավաքողների հավաքածուներում Հայաստանի տարածքը պատկերող XIX-XX դդ. տեղագրական քարտեզների քանակը անցնում է մի քանի հազարից: Դրանց հսկայական մասը պահպանվում է Ռուսաստանի Դաշնության Զինված ուժերի գլխավոր շտաբի, ռազմապատմական և այլ արխիվներում, ինչպես նաև հարևան պետությունների համապատասխան կազմակերպություններում (պաշտպանության նախարարություն, արխիվներ, գրադարաններ): Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվող տեղագրական քարտեզների քանակը չի անցնում 150 թերթից²: Դրանք վերաբերում են մինչև XX դարի 20-ական թթ. ստեղծված քարտեզներին: Վստահաբար կարող ենք ասել, որ այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող ոչ բոլոր քարտեզներն են առկա ազգային արխիվում: Այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող հատուկենտ քարտեզներ կան նաև Հայաստանի ազգային գրադարանում³, ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանում, Մատենադարանում, մի շարք թանգարաններում և այլուր: ՀՀ պետական քարտեզագրագեոդեզիական ֆոնդում պահպանվող քարտեզներն էլ ստեղծվել են 1970-ական թթ.-ից հետո՝ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումն ընկած ժամանակաշրջանում: Այսպիսով, 1920-1970-ական թթ. ստեղծված տեղագրական քարտեզների մասին միայն սահմանափակ տեղեկություններ ունենք: Բացի այդ, թե՛ ռուսական տիրապետության և թե՛ խորհրդային իշխանության տարիներին դրանք ունեցել են «Գաղտնի» կամ «Ծառայողական օգտագործման համար» նշագրումները, որի հետևանքով տեղագրական քարտեզները հասանելի են եղել միայն պաշտպանության, գեոդեզիայի և քարտեզագրության ոլորտի մասնագետների համար: Անգամ ներկայումս պարզ չէ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը ստեղծված տեղագրական քարտեզների օգտագործման կարգը: Օրենսդրական որևէ փաստաթղթում այդ նյութերի մասին որևէ բացատրություն չկա: Դրանցում խոսվում է միայն ներկայումս ստեղծվող նյութերի և տվյալների մասին:

ՀՀ տարածքի տեղագրական քարտեզների վերաբերյալ որևէ համապարփակ ուսումնասիրություն չի կատարվել, որի հետևանքով մինչև օրս պարզ չէ կազմված քարտեզների քանակը, ընդգրկման ծավալները, տարեթվերը: Այս առումով առաջնահերթ խնդիր ենք դրել տարբեր աղբյուրների

¹ Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն 1971, 18, Паффенгольц 1948, табл. III; Справочник по водным ресурсам 1935, приложение.

² Սարգսյան 1986, 171-175:

³ Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մատենագիտություն 2018, 40-44:

(համացանց⁴, գրադարաններ, ակադեմիական կազմակերպություններ, անհատ հավաքորդներ և այլն) ուսումնասիրության միջոցով պարզել ՀՀ տարածքը ծածկող խոշորամասշտաբ տեղագրական քարտեզների քանակը ըստ մասշտաբների, դրանց ստեղծման ժամանակը, համարակալման համակարգը և այլ մանրամասներ:

Հարկ է նշել, որ 1850-1940-ական թթ. վերաբերող քարտեզները գետեղված են Ռուսական աշխարհագրական ընկերության կայքում, որտեղ առանձին բաժիններով ներկայացված են 5 և 10-վերստանոց քարտեզների թերթերը⁵: Բացի այդ, բազմաթիվ կայքերում ներկայացված են 1940-ական թթ. մինչև մեր օրերը հրատարակված տեղագրական քարտեզների առանձին թերթեր: Առանձին կայքեր նաև վաճառում են տեղագրական քարտեզների թղթային և թվային պատճեններ:

Տեղագրական աշխատանքները հիմնականում կատարվել են պատերազմական գործողություններին նախապատրաստվելու ժամանակաշրջանում՝ ռուս-թուրքական, ռուս-պարսկական (1877-78 թթ), Առաջին (1910-1914 թթ.) և Երկրորդ համաշխարհային (1939-1945 թթ.) պատերազմներին նախորդող տարիներին⁶: Այդ ժամանակահատվածներում քարտեզների կազմումը և հրատարակումը կրել են անկանոն բնույթ: Խնդիրը կանոնակարգվել է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ տեղագրական քարտեզի յուրաքանչյուր թերթ, առանձին բացառություններով հանդերձ, թարմացվում էր որոշակի ժամանակահատվածը մեկ անգամ, սովորաբար՝ 7-10 տարին մեկ: Չպետք է մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ տեղագրական քարտեզները հիմնականում օգտագործում էին ռազմական գերատեսչությունները, և ամենից առաջ դրանք սպասարկում էին այդ կառույցներին, որի հետևանքով սահմանամերձ գոտիները ավելի հաճախ էին թարմացվում՝ ի տարբերություն երկրի խորքում գտնվող տարածքների: Խորհրդային իշխանության տարիներին գոյություն ուներ հրահանգ, համաձայն որի՝ նոր ստացված քարտեզներն ստանալուն պես հին քարտեզները ոչնչացվում էին: Դրա հետևանքով այսօր բազմաթիվ քարտեզներ՝ հրատարակված հատկապես 1940-1970-ական թթ., իսպառ բացակայում են մեր հանրապետությունում, և բազմաթիվ հարցեր, այդ թվում՝ կապված Հայաստանի և սահմանակից պետությունների սահմանների հետ, մնում են չպարզաբանված:

ՀՀ տարածքի տեղագրական քարտեզագրության պատմությունը

ՀՀ տարածքում տեղագրական առաջին տեղագրական քարտեզները ստեղծվել են 1860-ական թթ.⁷: Անցած ժամանակաշրջանում գեոդեզիայի և

⁴ <https://maps4u.lt/>, <https://retromap.ru>, <https://topmap.narod.ru/>, <https://satmaps.info/>

⁵ <https://geoportal.rgo.ru>

⁶ Кудрявцев 1974, 47-56.

⁷ Ազիզյան, Դավթյան 1996, 56-57:

քարտեզագրության ոլորտներում տեղի ունեցած գիտատեխնիկական առաջընթացը նպաստել է տեղագրական քարտեզների որակի և ճշտության անընդհատ բարելավմանը: Եթե մինչև 1920-ական թթ. գերիշխում էին տեղագրական քարտեզագրության (հանութագրման) վերերկրյա (ցամաքային) ձևերը (մենզուլային, աչքաչափական), ապա 1920-ական թթ.-ից հետո այս ոլորտում սկսեցին կիրառվել օդային, իսկ 1970-ական թթ.-ից հետո՝ նաև տիեզերական տեխնոլոգիաներ: 1940-ական թթ.-ից հետո փոխվեց տեղագրական քարտեզների կառուցման մաթեմատիկական հիմքը՝ առաջարկվեց նոր էլիպսոիդ և կոորդինատային (1942 թ.) ու բարձունքային (Բալթիկ ծովի) նոր համակարգ, ընդունվեցին քարտեզների թերթերի բաժանման նոր սխեմա և համարակալման կարգ: Փոփոխություններ կատարվեցին նաև ելակետային նյութերի մշակման ոլորտում, լայնորեն օգտագործվեցին նաև դաշտային նյութերի մշակման ֆոտոգրամետրիկ եղանակները: Միաժամանակ, բնագավառի կառավարման ոլորտում՝ տեղի ունեցած զլոբալ փոփոխության հետևանքով (Ռուսական կայսրության հիմքի վրա ստեղծվեց Խորհրդային Միությունը) ձևավորվեցին նոր մարմիններ, որի հետևանքով, պաշտպանական գերատեսչություններից բացի, հանութագրումով և քարտեզների հրատարակումով սկսեցին զբաղվել նաև քաղաքացիական կազմակերպությունները:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալ հանգամանքները՝ ՀՀ տարածքի տեղագրական քարտեզագրության պատմության 1860-1990-ական թթ. ժամանակաշրջանում առանձնացնում ենք հետևյալ փուլերը՝ 1860-ական թթ. մինչև 1920-ական թթ., 1920-ական թթ. մինչև 1940-ական թթ. և 1940-ական թթ. մինչև 1990-ական թթ.:

ՀՀ տարածքի 1860-1920-ական թթ. տեղագրական քարտեզները

Հայաստանի տարածքում այսօրվա չափանիշներին համապատասխանող առաջին տեղագրական աշխատանքներն իրականացվել են 1854 թ. սկսած, երբ գեներալ Ի. Խոճկոյի գլխավորությամբ 1847-1853 թթ. ստեղծվեց գեոդեզիական (տրիանգուլյացիոն եղանակով ստեղծված) ցանց: Այդ ցանցը հայտնի է «Անդրկովկասի տրիանգուլյացիա» անվանումով: Գեոդեզիական ցանցի կետերից թեոդոլիտով ճշգրիտ հանութագրման էին ենթարկվում ճանապարհները և գետերը, իսկ դրանց միջև եղած տարածքների հանութագրման ժամանակ կիրառում էին աչքաչափական եղանակը: 1860-ական թթ. սկսած՝ կիպրեգել-հեռաչափի կիրառման շնորհիվ զգալիորեն աճեցին հանութագրման տեմպերը, և բարելավվեց քարտեզների որակը, որոնք դարձան ավելի ճշգրիտ, ակնառու և դյուրընթեռնելի: Առաջին անգամ քարտեզների վրա ռելիեֆի գծագրման ժամանակ օգտագործվեցին հորիզոնականները (մինչ այդ ռելիեֆի արտահայտման համար կիրառում էին շտրիխները): Կազմված քարտեզներն ունեին տարբեր մասշտաբներ՝ 1, 2, 3, 5, 10, 20 վերստ և այլն⁸:

⁸ Դավթյան 2017, 78:

1. Մեկվերստանոց (1:42000) քարտեզները ծածկում են ՀՀ ամբողջ տարածքը: Հանութագրման աշխատանքներն իրականացվել են 1873-1912 թթ., իսկ թարմացման աշխատանքները եղել են անընդհատ: Նշված ժամանակահատվածում յուրաքանչյուր թերթ հրատարակվել է նվազագույնը 2 անգամ: Քարտեզների թերթերի համարները նշվել են հռոմեական և արաբական թվերով, օրինակ՝ XXXV-30: Հռոմեական թվերով նշվել են սյունակները (աճման ուղղությունը՝ հյուսիսից հարավ), իսկ արաբական թվերով՝ շարքերը (աճման ուղղությունը՝ արևմուտքից արևելք): Յուրաքանչյուր թերթ արևմուտք-արևելք ուղղությամբ ունի 15', իսկ հյուսիսից հարավ՝ 12' արժեք: Ռելիեֆը տրված է հորիզոնականներով՝ 10 սաժեն հատույթով, կիսահորիզոնականները հիմնականում տրված են լեռների կատարային մասերը արտահայտելու (ընդգծելու) համար: Երկայնությունները տրված են Ֆերրոյի միջօրեականի նկատմամբ: Ճանապարհները, բնակավայրերը, ռելիեֆի առանձին տարրերը (ծորակներ, ժայռեր, քարակուտակումներ և այլն), ջրագրական ցանցը տրված են առանձին պայմանական նշաններով: Բնակավայրերի անվանումների ներքևի մասում տրվում է դրանցում ապրողների ազգային կազմը և տնտեսությունների թիվը: ՀՀ տարածքը պատկերված է մոտ 67 թերթերի վրա:

2. Երկուվերստանոց (1:84 000) քարտեզները կազմվել են մեկվերստանոց քարտեզների հիման վրա, որոնք պարբերաբար թարմացվել են: Քարտեզները հրատարակվել են 1893-1916 թթ., մեծ մասը՝ 3-4 անգամ: Քարտեզների թերթերն ընդգրկել են արևմուտքից արևելք՝ 30', իսկ հյուսիսից հարավ 24' միջակայք: Թերթերը համարակալվել են հռոմեական և արաբական թվերով, օրինակ XX-24: Հռոմեական թվերով նշվել են սյունակները (աճման ուղղությունը՝ հյուսիսից հարավ), իսկ արաբական թվերով՝ շարքերը (աճման ուղղությունը՝ արևմուտքից արևելք): Ռելիեֆը պատկերվել է հորիզոնականներով՝ 10 սաժեն հատույթով: Երկայնությունները տրված են Ֆերրոյի միջօրեականից: Քարտեզները երկգույն են՝ կապույտով տրվել է ջրագրական ցանցը, իսկ սևով մնացած տարրերն են: ՀՀ տարածքը արտացոլվել է այս մասշտաբի 19 թերթերի վրա:

3. ՀՀ տարածքն ընդգրկող հինգվերստանոց քարտեզները (1:210 000) «Կովկասի երկրամասի 5-վերստանոց ռազմատեղագրական քարտեզի» մասն են կազմում⁹: Քարտեզներն ունեցել են մի քանի հրատարակություն: Առաջին հրատարակությունն իրականացվել է 1869 թ. և կազմված է եղել 55 թերթից: Այնուհետև 1871 և 1892 թթ. այն վերահրատարակվել է: 1902-1914 թթ. ընթացքում քարտեզների թերթերը մշտապես թարմացվել են կես, 1 և 2-վերստանոց հանույթների և հետախուզումների նյութերի օգտագործումով, ինչպես նաև ավելացվել է թերթերի քանակը՝ հասնելով 83-ի: Այդ քարտեզները պարբերաբար հրատարակվել են մինչև Երկրորդ համաշխարհային

⁹ Глушков 2007, 392.

պատերազմը: Չնայած քարտեզն ունի բարձր ճշտություն, այնուհանդերձ, դժվարամատչելի տեղանքում (բարձրլեռնային տեղամասեր) առկա են բազմաթիվ բացթողումներ և սխալներ: Քարտեզները համարակալվել են ռուսական այբուբենի մեծատառերով և արաբական թվերով: Ռուսական այբուբենի տառերով նշվել են շարքերը (աճման ուղղությունը՝ արևմուտքից արևելք), իսկ արաբական թվերով՝ սյունակները (աճման ուղղությունը՝ հյուսիսից հարավ): Յուրաքանչյուր տառից և թվից հետո դրվում է կետ: ՀՀ տարածքը պատկերված է 8 թերթի վրա՝ Դ. 7., Դ. 8., Դ. 9., Ե. 8., Ե. 9., Ջ. 8, Ջ. 9., Ջ. 10.: Ռելիեֆը պատկերված է շտրիխներով (նրբագծերով): Տպագրված քարտեզները երկգույն են. ջրագրական ցանցը՝ տրված է կապույտով, մնացած տարրերը՝ սևով: Հանդիպում են նաև եռագույն տպագրված թերթեր, որտեղ կանաչով պատկերվում են անտառները:

4. Տասվերստանոց (1:420 000) քարտեզները հայտնի են 2 տարբերակով՝ եվրոպական Ռուսաստանի 10-վերստանոց հատուկ քարտեզներով և Կովկասի երկրամասի քարտեզներով:

ա) եվրոպական Ռուսաստանի 10-վերստանոց հատուկ քարտեզի հանութագրման աշխատանքները կատարվել են 1877 թ., իսկ թարմացման աշխատանքները՝ 1889 թ.: Բարձրությունները տրված են ֆուտերով՝ Սև և Բալթիկ ծովերի նկատմամբ, ռելիեֆը՝ շտրիխներով: Քարտեզները գունավոր են՝ կապույտով տրված են գետերը, կանաչով՝ անտառները, դարչնագույնով՝ ռելիեֆը, մնացած տարրերը (բնակավայրեր, ճանապարհներ, սահմաններ և այլն)՝ սևով: Երկայնությունները տրված են Պուլկովոյի միջօրեականի նկատմամբ: ՀՀ տարածքը տեղաբաշխված է 3 թերթի վրա՝ 98, 99 և 118: Մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը դրանք ունեցել են 1-2 հրատարակություն:

բ) Կովկասի երկրամասի 10-վերստանոց քարտեզները հրատարակվել են 1847 և 1869 թթ.: Երկու դեպքում էլ քարտեզները հրապարակվել են «Կովկասյան երկրամասի» անվանումով, իսկ թերթերի բաժանման համակարգը և անվանակարգը ունեն միևնույն համարակալումը. ՀՀ տարածքը պատկերված է 4 թերթի վրա՝ Կ. 4, Կ. 5, Դ. 4., Դ. 5:

- 1847 թ. քարտեզները երկգույն են՝ դարչնագույնով տրված է ռելիեֆը, իսկ սևով՝ մնացածը (բնակավայրեր, սահմաններ, ճանապարհներ, պաշտամունքային կառույցներ և այլն): Ռելիեֆի ձևերը ներկայացված են սովերարկումով:

- 1869 թ. հրատարակված քարտեզների (ռելիեֆը՝ շտրիխներով և գունային երանգներով, բարձրության նիշեր չկան, կազմվել է Գաուսի պրոյեկցիայի հիման վրա) համար որպես հիմք են ծառայել 1866 թ. կատարված գործիքային հանույթները: Քարտեզները եռագույն են. կարմիրով տրված են վարչական սահմանները, շագանակագույնով՝ ռելիեֆը, իսկ սևով՝ մնացած օբյեկտները:

ՀՀ տարածքի 1920-1940-ական թթ. տեղագրական քարտեզները

Այս ժամանակահատվածում ՀՀ ներկա տարածքի սահմաններում փոքրածավալ հանութագրման աշխատանքներ են կատարվել (դրանք հիմնականում ընդգրկել են երկրի արևելյան մասերը), իրականացվել է նախկին տարիների քարտեզների հրատարակում: Միաժամանակ, վերստային համակարգը 1923 թ.-ից փոխարինվել է մետրական համակարգով: Տեղագրական քարտեզների կազմման և հրատարակման համար սահմանվել են հետևյալ մասշտաբները՝ 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000 և 1:1 000 000: Սակայն ընդհուպ 1940-ական թթ. դեռևս վերահրատարակվում էին վերստային տեղագրական քարտեզներ:

Ա. Վերստային քարտեզներ

1. Մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ մեկվերստանի (1:42 000) քարտեզների վերահրատարակություն տեղի չի ունեցել:

2. Երկուվերստանոց (1:84 000) քարտեզները նույնությամբ վերահրատարակվել են 1926 թ.: Քարտեզների տպագրությունն իրականացվել է Ռոստովի քարտեզագրական ֆաբրիկայում:

3. Հինգվերստանոց (1:210 000) քարտեզներն ունեցել են մի քանի հրատարակություն: Վերահրատարակություններն իրականացվել են Ռոստովի քարտեզագրական ֆաբրիկայում 1923-1941 թթ.: Թերթերը տպագրվել են տարբեր տարիների, հայտնի են մինչև 7 անգամ վերահրատարակված քարտեզներ: Քարտեզները եռագույն-քառագույն են՝ ռելիեֆը՝ դարչնագույն, սահմանները՝ կարմիր, անտառները՝ կանաչ, մնացած տարրերը՝ սև:

4. 10-վերստանոց (1:420000) քարտեզները նույնպես վերահրատարակվել են մի քանի անգամ՝ 1921-1936 թթ.: Վերահրատարակվել են միայն եվրոպական Ռուսաստանի 10-վերստանոց հատուկ քարտեզի կազմում ընդգրկված թերթերը, որոնցից մի քանիսը տպագրվել են մինչև 4 անգամ:

Բ. Մետրական քարտեզներ

Մետրական քարտեզներից նշված ժամանակահատվածում հրատարակվել են միայն 1:200 000 մասշտաբի քարտեզներ: 1936-1938 թթ. հրատարակված 1:200 000 մասշտաբի քարտեզները կազմվել են 1872-1913 թթ. 1:42 000 մասշտաբի և 1912-1916 թթ. 1:84 000 մասշտաբի հանութագրման նյութերը 1936-1938 թթ. վերգետնյա եղանակով թարմացնելու մեթոդով: Քարտեզները կազմվել են Մյուֆիինգի բազմակողմանի պրոյեկցիայով: ՀՀ տարածքը պատկերված է 11 թերթի վրա:

ՀՀ տարածքի 1940-1990-ական թթ. տեղագրական քարտեզները

Այս փուլում հրատարակված քարտեզները կազմվել են 1942 թ. կոորդինատային համակարգում և Բալթիկ ծովի բարձունքային համակարգում: Քարտեզները կազմելու համար կիրառվել են օդային հանութագրման մեթոդներ, ինչպես նաև օգտագործվել են վերգետնյա եղանակներով ստացված

տվյալների թարմացում: Խոշոր մասշտաբի քարտեզներն օգտագործվել են ավելի փոքր մասշտաբի քարտեզներ կազմելու ժամանակ:

1. 1:25 000 մասշտաբի քարտեզների 1-ին (1941-1955 թթ.) և 2-րդ (1956-1958 թթ.) հրատարակության թերթերն ընդգրկում են ՀՀ ամբողջ տարածքը, իսկ 1978-1981 թթ. հրատարակվածները ծածկում են հանրապետության առանձին տարածքներ (խոշոր քաղաքներ, սահմանամերձ տարածքներ):

2. 1:50 000 մասշտաբի քարտեզներն ունեցել են 4 հրատարակություն՝ 1964-1967 թթ. (ծածկում են ՀՀ ամբողջ տարածքը), 1973-1979 թթ. (ծածկում են ՀՀ ամբողջ տարածքը), 1981-1984 թթ. (ծածկում են միայն խոշոր քաղաքները և դրանց կից տարածքները), 1989-1991 թթ. (ծածկում են հայ-ադրբեջանական սահմանի առանձին մասեր՝ Տավուշ, Սյունիք, Վայոց ձոր):

3. 1:100 000 մասշտաբի քարտեզները հրատարակվել են հետևյալ տարիներին՝ 1942-1943 թթ. (1-ին հրատարակություն, ծածկում է ՀՀ ամբողջ տարածքը), 1965-1967 թթ. (քարտեզները ծածկում են ամբողջ երկրի տարածքը), 1974-1976 թթ. (ծածկում են ողջ երկրի տարածքը), 1981-1985 թթ. (ծածկում են միայն Թուրքիայի հետ սահմանային գոտու տարածքը), 1990 թ. (Ադրբեջանի հետ սահմանի առանձին հատվածներ): Բացի այդ, Հայաստանի հարակից տարածքների քարտեզների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ 1942-1965 թթ. լույս են տեսել 2-4 հրատարակություններով համարակալված քարտեզներ:

4. 1:200 000 մասշտաբի քարտեզների հրատարակության տարիներն են՝ 1967 թ. (ծածկում են հանրապետության ողջ տարածքը), 1976-1978 թթ. (ծածկում են մեր երկրի ամբողջ տարածքը), 1984-1985 թթ. (ընդգրկում է միայն հայ-թուրքական սահմանը): Գրականության տվյալների համաձայն՝ Հայաստանի՝ Թուրքիայի հետ սահմանամերձ տարածքները 1942 թ. ապահովվել են 1:200 000 մասշտաբի քարտեզներով:

Եզրակացություններ

Տարբեր աղբյուրներում տեղագրական քարտեզների ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ ՀՀ ներկա տարածքը ծածկված է խոշորամասշտաբ տեղագրական քարտեզներով, որոնք օբյեկտիվ հիմք են տարաբնույթ հետազոտական աշխատանքների կատարման համար: Դրանք ունեն աղբյուրագիտական մեծ արժեք: Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ դրանց մեծ մասը իսպառ բացակայում է ՀՀ-ում, որի հետևանքով ներկայումս համապարփակ ուսումնասիրություններ հնարավոր չէ իրականացնել տարբեր բնագավառների (պատմություն, տոպոնոմիկա, աշխարհագրություն, լանդշաֆտագիտություն, բնակավայրերի աշխարհագրություն և այլն) վերաբերյալ: Բացի այդ, այդ քարտեզների տարածումը սահմանափակված է դրանց գաղտնիության հետևանքով: Նշված ժամանակաշրջանի տեղագրական քարտեզների ամբողջական ֆոնդ ստեղծելու համար առաջարկվում է՝

1) իրականացնել տեղագրական քարտեզների գույքագրում ՀՀ տարբեր կազմակերպություններում՝ պակասող թերթերը պարզելու համար:

2) ՌԴ-ի և Վրաստանի պետական գերատեսչություններից կամ մասնավոր ճանապարհով ձեռք բերել պակասող քարտեզների թվային բարձրորակ պատճենները, հնարավորության դեպքում՝ նաև տպագրական (թղթային) օրինակները:

3) մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը հրատարակված քարտեզները գաղտնագերծել:

4) ստեղծել թվային տեղագրական քարտեզների ֆոնդեր որևէ կազմակերպության (ԳԱԱ գրադարան, ազգային գրադարան, ազգային արխիվ և այլն) կայքում:

Օգտագործված գրականություն

Ազիզյան Ա.Ն., Դավթյան Ս.Ռ. 1996, Ռազմական տեղագրաերկրաբաշխական և քարտեզագրական հետազոտությունները Հայաստանի և մերձակա տարածքներում, Հայկական բանակ, N 2, էջ 55-66:

Դավթյան Ս.Ռ. 2017, Տեղագրական աշխատանքների իրականացումը Հայաստանում ռուսական ռազմական գերատեսչությունների կողմից 19-րդ դարի 2-րդ կեսից մինչև 20-րդ դարի 20-ական թթ., Հայաստանի Հանրապետության և Մերձավոր արտասահմանի երկրների տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները, Երևան, «Մեկնարկ», էջ 71-80:

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մատենագիտություն 2018, Երևան, Հայաստանի ազգային գրադարան, 163 էջ:

Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն 1971, Երևան, ԳԱԱ հրատ., 471 էջ:

Սարգսյան Կ.Ս. 1986, Քարտեզագրական վավերագրերը Հայաստանի պատմության պետական կենտրոնական արխիվում, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 2, էջ 171-175:

Глушков В.В. 2007, История военной картографии в России (XVIII – начало XX века), Москва, «ИДЭЛ», 528 с.

Кудрявцев М.К. 1974, О картографировании территории СССР, Москва, «Недра», 184 с.

Паффенгольц К.Н. 1948, Геология Армении, М.-Л., гос. изд. геологической литературы, 976 с.

Справочник по водным ресурсам 1935, т. XI, Закавказье, Ленинград, РИО ЦУЕГМС, 938 с.
<https://geportal.rgo.ru>, Геопортал Российского Географического общества (ներբեռնման օրը՝ 04.03.2024).

<https://maps4u.lt/>, Old maps (ներբեռնման օրը՝ 04.03.2024).

<https://retromap.ru>, Архив карт (ներբեռնման օրը՝ 04.03.2024).

<https://topmap.narod.ru/>, Топографические карты и описания (ներբեռնման օրը՝ 04.03.2024).

<https://satmaps.info/>, Спутниковые карты (ներբեռնման օրը՝ 04.03.2024).

ИСТОРИЯ ТОПОГРАФИЧЕСКОГО КАРТОГРАФИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИИ АРМЕНИИ И НЕОБХОДИМОСТЬ СОЗДАНИЯ ФОНДА ТОПОГРАФИЧЕСКИХ КАРТ

Смбат Давтян

Резюме

Начиная с 50-х годов XIX века и до 90-х годов XX века в результате проведения топографических работ нынешняя территория РА покрыта топографическими картами разных масштабов. Карты, созданные в те годы, могут пролить свет на прояснение многих проблемных вопросов истории и географии. Картографические данные, опубликованные в разное время об одной и той же территории, позволяют проводить мониторинговые исследования для выявления изменений различных природных и социальных явлений. Однако история создания топографических карт территории РА до настоящего времени не изучена, нет полных данных о масштабах этих карт, их покрытии и количестве листов. Предлагается создать полный фонд топографических карт, охватывающий территорию РА.

Ключевые слова – топографические карты, Республика Армения, карты 1, 2, 5 и 10 верстов в дюйме, карты масштабов 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 и 1:200 000, картографический фонд, система координат 1942 г., издание карт.

HISTORY OF TOPOGRAPHIC MAPPING OF THE TERRITORY OF ARMENIA AND THE NECESSITY TO CREATE A FUND OF TOPOGRAPHIC MAPS

Smbat Davtyan

Abstract

Starting from the 50s of the 19th century to the 90s of the 20th century, as a result of topographic work, the current territory of the Republic of Armenia is covered with topographic maps of different scales. Maps created in those years can shed light on many problematic issues of history and geography. Cartographic data published at different times about the same territory makes it possible to conduct monitoring studies to identify changes in various natural and social phenomena. However, the history of the creation of topographic maps of the territory of the Republic of Armenia has not yet been studied; there is no complete data on the scale of these maps, their coverage and the number of sheets. It is proposed to create a complete fund of topographic maps covering the territory of the Republic of Armenia.

Key words – topographic maps, the Republic of Armenia, maps 1, 2, 5 and 10 versts in 1 inch, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 and 1:200 000 scale maps, cartographic fund, coordinate system 1942, map publication.